Marsel Dirsus

Kako tirani padaju

(i nacije opstaju)

Preveo
Saša Novaković

Laguna

Naslov originala

Marcel Dirsus
How Tyrants Fall
And How Nations Survive

Copyright © Marcel Dirsus 2024
Translation copyright © 2026 za srpsko izdanje, LAGUNA

Za Elize

SADRŽAJ

Uvod: Zlatni pištolj 9

1. Diktatorova traka za trčanje 29
2. Neprijatelj iznutra 54
3. Slabljenje ratnika 81
4. Pobunjenici, oružje i novac 109
5. Neprijatelji, strani i domaći 133
6. Pucaš li, gubiš 154
7. Nema druge opcije 179
8. Pazi šta želiš 202
9. Kako srušiti tiranina 225

Napomene 253

Uvod:
ZLATNI PIŠTOLJ

> „Ne poričem da sam usamljen. I to duboko. Kralj, kada ne mora nikome da polaže račune za ono što govori i čini, neminovno je sasvim sam."[1]
>
> *Muhamed Reza Pahlavi,* šah Irana

Najmoćniji tirani na svetu osuđeni su da prožive svoj vek u strahu. Oni mogu učiniti da njihovi neprijatelji nestanu samo jednim pucketanjem prstiju. Oni, njihove porodice i njihovi poslušnici možda upravljaju čitavim državama iz raskoši svojih palata, ali su isto tako prinuđeni da svaki budni trenutak provedu moreni strahom da će sve izgubiti. Ma koliko moćni postali, oni ne mogu ni novcem ni naređenjem oterati taj strah. Načine li takvi tirani samo jedan pogrešan potez, pašće. A kada tirani padnu, oni često završe u izgnanstvu, u zatvorskoj ćeliji ili pod zemljom.

Jednog hladnog zimskog dana krajem 2007. godine, pripadnice „Amazonske garde", koje su patrolirale u svojim zelenim maskirnim uniformama, dale su znak da je sve čisto. Trenutak kasnije, pukovnik Moamer el Gadafi

pomolio se iz hotela *Marinji* u centru Pariza. Spustivši se niz stepenice, zakoračio je crvenim tepihom prostrtim preko besprekorno uređene trave. Na kraju tepiha uzdizao se ogroman šator. Hotel *Marinji*, zdanje koje francuska vlada koristi za smeštaj državnih zvanica, bio je zdanje u kojem se udovoljavalo hirovima moćnih vladara, ali nikada ranije u njegovoj bašti nije bio podignut beduinski šator kako bi jedan gostujući diktator mogao da prima posetioce u duhu „pustinjske tradicije".[2]

Unutrašnjost šatora krasile su slike kamila i palmi. Bio je opremljen masivnim kožnim foteljama u koje se smeštala pažljiva publika spremna da sluša. U večernjim satima, posetioce bi dočekivao plamen velike vatre.

Izvan tog šatora, koji mu je služio kao radni prostor, Gadafi je Pariz pretvorio u svoje lično igralište. Iako je prvobitno bio pozvan u Francusku na svega tri dana, odlučio je da ostane pet. U Pariz je stigao sa svojim ozloglašenim ženskim telohraniteljima i svitom toliko brojnom da je bilo potrebno stotinu vozila koja su vijugala gradskim ulicama da bi ih prevezla s jednog mesta na drugo. Predsednik Nikola Sarkozi dočekao ga je uz najviše vojne počasti. Kada je Gadafi odlučio da poseti Versaj, budući da je bio opčinjen Lujem XIV, sa sobom je poveo „delegaciju" od stotinu ljudi. Iz šatora su ga odvozili u predugačkoj beloj limuzini koja je izazivala saobraćajni kolaps kuda god bi prošla. Kada je poželeo da se provoza brodom po Seni, mostovi duž reke morali su biti zatvoreni za javnost.[3] Gadafi je čak otišao i u lov na fazane, što je krajnje neuobičajena razbibriga za jednog šefa države u poseti tokom dvadeset prvog veka.[4]

Ipak, za Gadafija je to bila sasvim obična stvar. Njegov nadmen stav prema ostatku sveta najbolje se ogledao u reakciji na incident iz 2008. godine, kada mu je sin uhapšen

u Ženevi zbog fizičkog napada na dvoje članova posluge u jednom luksuznom hotelu. Već naredne godine, diktator je zatražio od Italije, Nemačke i Francuske da „ukinu" Švajcarsku.[5] Kako do toga nije došlo, Gadafi je pozvao muslimane širom sveta da povedu sveti rat protiv te zemlje. A na sednici Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, gde je svetskim liderima obično predviđeno petnaest minuta za obraćanje, Gadafi je govorio devedeset tri minuta. Tokom tog govora, Savet bezbednosti je nazvao „savetom terora", promovisao je svoju veb-stranicu, žalio se na tegobe zbog promene vremenskih zona i raspredao o atentatu na Džona F. Kenedija.[6]

Kada se ekscentričnost ostavi po strani, Gadafi, koji je vladao Libijom još od kraja šezdesetih godina, bio je krvoločni diktator.

Da bi nastavio tako da živi, morao je da ostane na vlasti. A da bi ostao na vlasti, oslanjao se na uterivanje straha u kosti svima kojima je vladao. Na ulicama Tripolija, običan svet se, ukoliko bi se ikada usudio da progovori protiv režima, suočavao sa neposrednom opasnošću od tamnice ili čak smrti. U samo jednom danu tokom leta 1996. godine, njegove snage bezbednosti masakrirale su više od hiljadu i dvesta ljudi u jednom od režimskih zatvora-mučilišta.[7] Čak su se i misli usmerene protiv režima smatrale opasnim. Kako je to jedan Libijac sročio: „Ne samo da se nismo usuđivali da izrazimo bilo kakvu kritiku, već nismo smeli ni da pomislimo bilo šta kritički u svojim glavama."[8]

Pa ipak, čak i na vrhuncu moći, dok su mnogi njegovi neprijatelji trunuli pod zemljom ili u zatvorima, Gadafi je svuda oko sebe video pretnje. Zidovi oko njegovog glavnog kompleksa bili su visoki četiri metra, a debeli jedan metar. Ispod kompleksa, Gadafi je naredio izgradnju mreže tunela koja je bila toliko prostrana da su se kroz nju kretali vozilima

za golf.[9] Ti tuneli su služili kao odstupnica za bekstvo, a u njima se nalazila i podzemna televizijska stanica koja je omogućavala diktatoru da se obrati svom narodu čak i pod opsadom.[10] U drugom Gadafijevom kompleksu u Tripoliju nalazila se operaciona sala skrivena iza teških blindiranih vrata, kako bi diktatorov život mogao biti spasen čak i usred krvave revolucije. Tamošnji podzemni splet hodnika bio je toliko opsežan da ga je jedan novinar nazvao „lavirintom".[11] Čoveku koji veruje da ga čeka svetla budućnost nisu potrebni silni kompleksi sa kilometrima podzemnih tunela. Ali Gadafi je znao da njegova budućnost nije osigurana. Za diktatore postoji sasvim realna potreba za izgradnjom takvih utvrđenja. Pretnje su ogromne i neprestane.

Petnaestog februara 2011. godine, u Bengaziju, drugom po veličini gradu u Libiji, buknuli su protesti nakon što je režim uhapsio advokata koji je zastupao žrtve masakra u zatvoru iz 1996. godine. U Gadafijevoj Libiji, u kojoj se opozicija nije trpela, to je bio redak znak otpora.[12] Pošto je na oklopu režima nastala pukotina, situacija je naglo eskalirala, a otpor je jačao i širio se na druge gradove. Kao odgovor na to, Gadafi je na nacionalnoj televiziji održao govor u kojem se zarekao da će „očistiti Libiju kuću po kuću".[13] „Neću napustiti zemlju", rekao je Gadafi, dodavši da će „umreti kao mučenik".[14]

Ipak, u tom trenutku, Gadafi je i dalje bio uveren da neće morati da umre. I mada su pobunjenici preuzeli kontrolu nad čitavim gradovima, režim je zadržao sposobnost da pređe u ofanzivu. Do 16. marta, Gadafijeve snage stezale su obruč oko pobunjeničkog Bengazija, kada je jedan od njegovih sinova dao intervju u kojem se hvalisao da će „sve biti gotovo za 48 sati".[15]

Budući da je Gadafi svoje neprijatelje nazivao pacovima, sada je postojala stvarna mogućnost da se kampanja masovnog ubijanja odigra pred očima sveta.[16] Suočen s takvim izgledima, Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je sa 10 glasova „za" i nula „protiv" izglasao preduzimanje „svih neophodnih mera" kako bi se zaštitili civili.[17] Do kraja je predstojalo još mnogo vremena, ali ovo je bio njegov početak. Dva dana kasnije, francuski borbeni avioni vinuli su se u nebo kako bi napali režim, dok su ratni brodovi američke mornarice ispalili krstareće rakete radi onesposobljavanja libijskih sistema protivvazdušne odbrane. Govoreći iz Brazila, predsednik Barak Obama je izjavio: „Ne možemo stajati po strani dok tiranin poručuje svom narodu da neće biti milosti."[18]

U oktobru, dok je režim bio ozbiljno uzdrman, a bombe i dalje pljuštale sa neba, Gadafi je znao da je kucnuo čas od kog je dugo strahovao. Više nije bilo kompleksa, ni tunela, ni zidova koji bi mogli zaštititi diktatora. Umesto toga, Gadafi i njegovi ljudi premeštali su se od kuće do kuće u Sirtu, primorskom gradu nedaleko od mesta gde je diktator rođen. Zalihe su bile oskudne, pa su njegovi telohranitelji bili prinuđeni da pabirče naokolo u potrazi za testeninom i pirinčem kako bi prehranili grupu. I sâm Gadafi bio je vidno pometen. „Zašto nema vode? Zašto nema struje?", zapitkivao bi šefa svoje garde.

Pokušaj bekstva bio je rizičan, ali s obzirom na to da su pobunjenici bili toliko blizu, a granatiranje neprestano, ostanak u Sirtu nije dolazio u obzir. Na kraju je Gadafi nevoljno pristao na bekstvo. Iako je planirano da krenu u tri sata ujutru, pod okriljem mraka, njegov konvoj od oko četrdeset vozila krenuo je tek pet sati kasnije. Do tada je sunce već

izašlo. Pola sata nakon polaska, konvoj su pogodili projektili. Jedna od eksplozija bila je toliko blizu da se aktivirao vazdušni jastuk u lend kruzeru u kojem se vozio Gadafi.[19] Vođa i nekolicina njegovih ljudi odlučili su da pobegnu pešice. Pošto su se probili preko jednog poljoprivrednog imanja, nije im preostalo ništa drugo nego da se sakriju u odvodnu cev koja je zaudarala.[20]

Kada su ga pobunjenici ščepali, nije mogao da pojmi šta se dešava. On je bio pukovnik Moamer el Gadafi, Kum Libije, Kralj kraljeva Afrike. I, kako je samog sebe jednom opisao: Vođa koji živi u srcima svih Libijaca. „Šta je ovo? Šta je ovo, sinovi moji? Šta to radite?", pitao je Gadafi.[21] Njegovi „sinovi" počeli su zverski da se iživljavaju nad njim. Na poslednjem snimku vidi se Gadafi kako, pretučen od razjarene rulje i sodomizovan bajonetom, okrvavljene glave moli za milost na automobilu.[22]

Kada se diktator konačno našao u njihovim rukama, pobunjenici su otpočeli slavlje. Na jednom od prizora koji su obeležili ovaj sukob, mogao se videti mladi pobunjenik, nošen na ramenima svojih saboraca, kako u rukama steže zlatni pištolj ukrašen složenim gravurama. To oružje pripadalo je samom Gadafiju; navodno mu ga je poklonio jedan od sinova.[23] To je ono što nazivam „paradoksom zlatnog pištolja": tirani mogu posedovati sva spoljašnja obeležja moći, pa čak i pištolj od zlata, ali u trenutku kada im je ta moć potrebna da bi se spasli, već je prekasno. Diktator nikada ne može spasti sebe zlatnim pištoljem. U Gadafijevom slučaju, posedovanje tog oružja predstavljalo je moć samo dokle god su ljudi verovali da je tako. Onog časa kada su prestali da veruju, pištolj je postao beskoristan.

Do kraja tog dana, 20. oktobra 2011. godine, pištolj je nestao, a diktator je bio mrtav. Kao poslednje poniženje,

Gadafiju nije upriličena brza sahrana kakvu nalažu islamski običaji. Umesto toga, njegovo telo, obnaženo do pojasa, izloženo je u hladnjači za meso u lokalnom tržnom centru, na uvid svima.[24] Kada je jedan novinar o tome razgovarao sa jednim meštaninom, ovaj mu je odgovorio da je Gadafi sâm izabrao svoju sudbinu. „Da je bio dobar čovek, mi bismo ga sahranili", rekao je.[25]

I zaista, da je Gadafi bio dobar čovek, ili makar samo demokratski lider umesto diktatora, velika je verovatnoća da bi dočekao sasvim drugačiji kraj.

Tiranija je pogibeljan posao.

Prema nedavnoj studiji koja je proučavala način na koji je 2.790 državnih vladara izgubilo vlast, njih 1.925 (69 procenata) prošlo je sasvim dobro nakon napuštanja funkcije. „Samo" oko 23 procenta njih bilo je prognano, zatvoreno ili ubijeno.[26] Međutim, taj podatak obuhvata sve države i političke sisteme. Ako se usredsredimo na personalističke diktatore – vođe u čijim je rukama koncentrisana najveća moć – brojke se preokreću: čak 69 procenata takvih tirana biva bačeno u tamnicu, prinuđeno na život u tuđini ili ubijeno.[27] Izgledi za miran odlazak u penziju manji su od polovine.

Već duže od jedne decenije proučavam diktatore i načine na koje oni opstaju na vlasti ili je gube. Kao postdiplomac na Oksfordu, istraživao sam živote članova Politbiroa Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Ko su bili ti ljudi? Kako su se uspeli do samog vrha u sistemu koji je umeo da bude tako surov? I do čega im je zapravo bilo stalo?

Nakon što sam napustio Oksford, mislio sam da sam završio sa bavljenjem tiranijom (i sedenjem po prašnjavim bibliotekama). Željan da vidim sveta, odlučio sam da se zaposlim u jednoj pivari u Demokratskoj Republici Kongo.

Međutim, najupečatljivije lekcije koje sam tamo naučio nisu se ticale hmelja ili ječma, već načina na koji funkcionišu autoritarni režimi – i toga kako mnogi tirani neprestano hodaju po ivici noža.

Dok sam boravio u Lubumbašiju, 30. decembra 2013. godine, naoružani napadači upali su u prostorije državne radio-televizije u Kinšasi. Ljudi sa oružjem preuzeli su kontrolu nad programom i uputili poruku protiv predsednika Žozefa Kabile. Poručili su mu da je gotov, da je njegovo vreme isteklo. Dok su oni govorili, njihovi saučesnici napali su glavni aerodrom u zemlji. Na udaru se našla i jedna vojna baza.[28]

Na drugom kraju zemlje, u Lubumbašiju, bilo je teško doći do pouzdanih informacija. „Jeste li čuli šta se dešava u Kinšasi?", zapitkivali su znatiželjno ljudi u pivari. Za vreme ručka pokušao sam da saznam šta se tačno zbiva. Niko nije znao. Kako je nasilje delovalo daleko, zaputio sam se nazad ka kancelariji, koja se, baš kao i moj bungalov, nalazila unutar istog fabričkog kruga. Nekog sasvim običnog ponedeljka, ta šetnja bi predstavljala jedan od najlepših delova dana. Sâm Lubumbaši nije grad koji se može pohvaliti zelenilom, ali je vegetacija unutar kompleksa bila bujna. Dok bih šetao, divio sam se visini palmi ili posmatrao neobične ptice kako preleću iznad mene. Delovalo je kao oaza.

Taj dan je bio drugačiji. Dok sam se vraćao na posao, mir je prekinuo oštar zvuk. Bio je to pucanj. Zatim još jedan, pa još jedan, a onda i rafalna paljba koja je dopirala iz tri pravca. Potom sam začuo nešto snažnije – eksploziju. Milion misli mi je prolazilo kroz glavu. Unutar kompleksa, zaštićen zidinama, teško da sam bio ugrožen zalutalim metkom. Ali šta ako je ona eksplozija potekla od minobacača? Još jedna takva granata mogla bi da načini ozbiljnu štetu, čak i ako

nisam bio meta. Nalazio sam se na više od 1.500 kilometara od nemačke ambasade. Aerodromi su bili zatvoreni, tako da let avionom nije bio opcija ukoliko se situacija pogorša. Ako bismo morali da se evakuišemo, morali bismo na jug, kopnenim putem, preko granice u Zambiju. Sada već u blagoj panici, okrenuo sam se da porazgovaram s kolegama. „Šta ćemo da radimo?" Odgovor je glasio: „Ništa." Da, čuli su pucnje, ali slušali su ih i ranije i nikada ih ništa previše ozbiljno nije zadesilo, pa zašto bi sada?

I to bi bilo to. Za mene, Evropljanina u poseti, skrivenog iza betonskog zida, postojala je neka vrsta tampon-zone između mene i opasnosti. Napolju, u gradu, drugi nisu bili te sreće.

Ponovo sam se okrenuo i vratio poslu.

Pokušaj državnog udara u Kinšasi pokrenuo je verski vođa – Pol-Žozef Mukungubila – a vojska je upravo napadala njegovu crkvu u Lubumbašiju.[29] Kada je tom samoproglašenom proroku postalo jasno da neće uspeti, pobegao je iz zemlje sa pet od svojih osamnaest žena i dvanaestoro od svojih devetnaestoro dece.[30] Žozef Kabila, koji je upravljao zemljom još otkako mu je otac ubijen u atentatu, ostao je na vlasti.

Sećam se da sam razmišljao kako su te smirene reakcije bile čudne. Zar ne bi trebalo nešto preduzeti? Ali, opet, kada je posredi sukob kakav je bio onaj između Mukungubile i Kabile, šta čovek uopšte može da učini? Ništa. Preostaje vam samo da čekate i vidite hoće li tiranin pasti, čime bi se prokrčio put nekom drugom tiraninu da zauzme njegovo mesto.

Nekoliko meseci kasnije vratio sam se u Evropu, ali taj dan nikako nisam mogao da izbijem iz glave. Kako je moguće da se neke zemlje suočavaju sa ozbiljnom nestabilnošću toliko redovno da su ljudi postali sasvim oguglali na nju?

Kako je Kabila uspeo da se održi na vlasti još pet godina? Kada lideri poput njega gube moć? I, kada se to desi, šta sledi nakon toga?

Odlučio sam da istražim kako tirani padaju. Tokom doktorskih studija usredsredio sam se na neregularne smene političkih vođa, nalik onoj koju je Mukungubila pokušao da izvede u Demokratskoj Republici Kongo. Od tada sam se tim pitanjima bavio ne samo na univerzitetu već i u saradnji sa multinacionalnim kompanijama, fondacijama i međunarodnim organizacijama kao što su NATO i OECD, uvek vođen pitanjem: kako tirani padaju?

U oktobru 1938. godine, kada je nacistička Nemačka već anektirala Austriju i preuzela Sudetsku oblast, Vinston Čerčil je održao govor narodu Sjedinjenih Država. Bio je to poziv na oružje:

> „Vidite te diktatore na njihovim pijedestalima, okružene bajonetima svojih vojnika i pendrecima svoje policije. Sa svih strana čuvaju ih mase naoružanih ljudi, topovi, avioni, utvrđenja i tome slično – oni se hvale i razmeću pred svetom, a ipak, u njihovim srcima caruje neizrečeni strah."[31]

Kada većina ljudi pomisli na tirane, oni prizivaju sliku čoveka (a to je gotovo uvek muškarac) koji raspolaže apsolutnom moći. To je mit. Nijedan politički lider nikada nije imao apsolutnu moć. Čak i najmoćniji diktatori zavise od drugih kako bi se održali na vlasti. Da bi ostali na svom pijedestalu, moraju držati pod kontrolom one koji su im najbliži. Ukoliko to ne učine, izlažu se neposrednoj opasnosti.

Središnji problem sa kojim se tirani suočavaju leži u tome što uklanjanje brojnih neposrednih pretnji njihovom

položaju može biti skupo i stvara neprekidni ciklus novih problema. Na kraju, tiranin može pasti sa svog pijedestala. A kada se to dogodi, u opasnosti nije samo tiranin, jer se čitave države mogu urušiti pod težinom diktatora u padu.

Pre nego što nastavimo, jedno upozorenje: ne postoje dve istovetne diktature. Severna Koreja nije Turkmenistan, a Kuba nije Rusija. Isto tako, i tirani se međusobno razlikuju.

U današnje vreme, lideri se obično opisuju kao tirani kada deluju na surov i ugnjetački način. To dovodi do neverovatno širokog spektra lidera. Budući da su većina njih muškarci, o tiraninu ću uglavnom govoriti u muškom rodu. Tiranin može biti kralj, personalistički diktator ili vođa vojne hunte. Ili je možda tiranin generalni sekretar partije u jednopartijskoj državi, ili pak na čelu teokratije – crpeći svoj legitimitet iz navodne Božje volje. Zemlja koju vodi može biti bogata ili siromašna, planinska ili ravničarska.

Ova raznolikost odnosi se i na same tirane. Neki, poput Sadama Huseina, imali su užasno detinjstvo u kojem su redovno batinani i zlostavljani.[32] Drugi su, poput Maoa, bili maženi i paženi u mladosti.[33] Adolf Hitler je bio toliki kolerik da se jedva suzdržavao od vikanja čim bi se uzrujao. Pol Pot je retko pokazivao ikakve emocije. Postoje i ogromne razlike u načinima na koje su se ti tirani domogli vlasti. Neki su se uspeli na pijedestal zahvaljujući veštini organizovanja i nadmudrivanja svojih suparnika. Drugi, kao Idi Amin, bili su prosto brutalniji od svih ostalih. Oni „najuspešniji" tirani, poput Staljina na primer, bili su dobri u obe stvari.

Kao rezultat te raznolikosti, svaka generalizovana tvrdnja imaće svoj izuzetak. Ipak, postoje obrasci i zajedničke crte. Posmatrajući šumu, možemo bolje razumeti većinu drveća. Nažalost, ne možemo ga uvek proučiti izbliza. Za razliku od demokratija, koje su relativno transparentne i otvorene,

diktature su legla tajni. Ljudi koji progovore kad ne treba mogu da nestanu. Vladina dokumenta protkana su lažima. Novinari koji istinito izveštavaju možda neće dugo opstati.

Pokušaj razumevanja tiranije nije lak. Možda je zamenik premijera puka marioneta, a možda je zaista druga najvažnija politička figura u zemlji. Ili možda državne institucije nisu mnogo važne jer ih kontroliše revolucionarna politička partija. Ili, pak, možda više nisu važne ni država ni partija, jer je moć postala u tolikoj meri personalizovana. Sasvim je moguće da je tiraninov telohranitelj moćniji od članova kabineta ili partijske elite, jer diktator uvažava njegovo mišljenje, a blizina je važnija od formalne moći. Teško je reći. Diktature se napajaju šaputanjima, tajnim nagodbama i zataškavanjima.

Još jedna poteškoća u proučavanju pada tirana leži u tome što se, ma koliko politička nestabilnost bila ozbiljna i ma koliko pobune bile učestale, ne dešava svaki dan da neki tiranin zaista padne.[34] U funkcionalnoj demokratiji, sa izborima na kojima se zaista odlučuje o vlasti, pruža vam se pregršt prilika da posmatrate kako lideri gube svoje položaje. Diktatori, s druge strane, mogu ostati na vlasti decenijama. Kada konačno odu, to se može desiti u trenu, mogu biti uklonjeni jednim jedinim hicem ili oboreni za svega nekoliko sati tokom državnog udara. Pritom, može biti teško utvrditi kako su tačno pali – delimično zato što se to dešava tako retko, ali i delom stoga što pad tirana često podrazumeva tačku preokreta, trenutak u kojem položaj lidera postaje toliko nestabilan da ih pristalice masovno napuštaju – da bi se tek kasnije pretvarali kako su im se sve vreme protivili.[35]

Takođe, tirane ne možete razumeti ako posmatrate samo ličnost. Oni deluju u okviru sistema – i taj sistem im je neophodan da bi se održali na vlasti. Stoga ćemo istražiti kako funkcionišu autoritarni režimi. Jedan od načina da se poima

režim, za razliku od lidera, jeste da se o njemu razmišlja kao o skupu pravila na osnovu kojih se biraju novi lideri.[36] Tako, kada generali koji čine vojnu diktaturu zamene vrhovnog generala novim, to je drugi lider, ali i dalje isti režim. Ali, ako demonstranti zbrišu čitavu vojnu huntu kako bi umesto nje uspostavili demokratiju ili komunističku diktaturu, to je onda novi režim. Nije se promenila samo ličnost, već i sam sistem.

Kada sam počeo da radim na ovoj knjizi, razgovarao sam sa diplomatama, novinarima, disidentima, aktivistima za ljudska prava i (bivšim) špijunima. Budući da je tema knjige tako široka, konsultovao sam se i sa stručnjacima za ekonomske sankcije, nuklearno oružje, vojnu istoriju, kvantitativno prognoziranje i mnoge druge oblasti. Ne mogu ih sve citirati, ali su svi bili fascinantni sagovornici.

Bilo je tu i nekih neobičnijih susreta. Još na samom početku, razgovarao sam sa jednim profesorom rimske istorije koji je imao ljubaznosti da sa mnom nadugačko i naširoko razgovara o vladavini cara Kaligule. Zatim sam upoznao Amerikanca gambijskog porekla koji je završio u zatvoru zbog planiranja da oslobodi svoju domovinu od tiranina koji se zakleo da će vladati milijardu godina. U jednom trenutku, našao sam se u razgovoru putem aplikacije *WhatsApp* sa jednim centralnoafričkim političarem optuženim za ratne zločine, pitajući se da li sam zaista mislio ono: „Drago mi je što smo se upoznali."

Rad na ovoj knjizi takođe mi je omogućio da otkrijem više o sopstvenoj zemlji. Meni, rođenom u zapadnom delu Nemačke neposredno nakon završetka Hladnog rata, Nemačka Demokratska Republika (DDR) uvek je delovala kao nešto daleko. Ta država nije postojala ni tako davno ni tako daleko, ali kao da se nalazila u nekom drugom univerzumu,

jer je bilo gotovo nemoguće zamisliti da takva tvorevina egzistira u tolikoj blizini. Put na koji me je odvelo pisanje ove knjige to je promenio. Kako bih razgovarao sa Zigbertom Šefkeom, čovekom koji je imao ključnu ulogu u rušenju režima s one strane zida, odvezao sam se u Lajpcig. Dok sam ga slušao kako govori o 9. oktobru 1989. godine – danu kada je „strah promenio stranu" – sve ono što je delovalo tako apstraktno postalo mi je stvarno, a njegovo razumevanje suštinski važno i za mene i za sve nas.[37]

Ovo je knjiga o teškim izborima pred kojima se nalaze diktatori i ljudi iz njihovog okruženja. Svi oni žele više stvari odjednom, a ne mogu ih sve imati, pa se stoga moraju donositi teške odluke. U narednom poglavlju, „Diktatorova traka za trčanje", izložiću razloge zbog kojih tirani obično pokušavaju da ostanu na vlasti jednom kada je se domognu. Za početak, položaj tiranina može biti primamljiv. Ali, što je još važnije, dobrovoljni silazak sa vlasti neverovatno je opasan. Većina nije spremna da preuzme taj rizik, pa stoga pokušavaju da se održe na tronu.

Da bi imali ikakve šanse da opstanu na vlasti, moraju se usredsrediti na dvorsku elitu i vojnike. Međutim, kao što pokazujem u poglavljima „Neprijatelj iznutra" i „Slabljenje ratnika", to je teško postići. Takođe, trošenje vremena i novca na neutralisanje pretnji koje dolaze od naoružanih ljudi i moćne elite stvara mnoštvo problema u budućnosti. Kako se resursi oduzimaju od masa i dodeljuju uskoj grupi pri vrhu, stanovništvo se može pobuniti protiv režima. Kako se pripadnici elite putem čistki uklanjaju iz prestonice, oni se mogu vratiti iz unutrašnjosti kao vođe pobunjenika. A budući da je vojska paralisana, vojnicima je teže da izađu na kraj sa pobunjenicima ili stranim osvajačima.

Najzad, neke stvari prosto postoje izvan tiraninove kontrole. Diktator može učiniti sve da maksimizuje svoje šanse za ostanak na vlasti, a da ipak bude ubijen u atentatu. Rizik može biti čak i veći upravo zato što je sve radio „kako treba". Na kraju, bilo prirodnom smrću ili nasilnim uklanjanjem, svaki tiranin pada. Ali šta se dešava nakon toga? Pad tirana često vodi u haos i sukobe. U poglavlju „Pazi šta želiš", istražujem pod kojim okolnostima se to može sprečiti. Sada kada znamo kako tirani padaju i šta se dešava kada padnu, u središte pažnje dolaze druga pitanja. Mogu li stranci ubrzati taj pad? Ako mogu, kako? I da li bi to trebalo da čine?

Tirane ne smemo ignorisati. Moramo im posvetiti pažnju – i bolje ih razumeti. Gubitak vlasti lako može značiti ne samo gubitak privilegija, već i gubitak slobode, ili čak života. I u velikoj meri, upravo ta opasnost objašnjava zašto tirani postupaju onako kako postupaju dok su na vlasti. Svi smo čitali bizarne priče o diktatorima koji deluju kao da su sišli s uma. Turkmenistanski diktator Saparmurat Nijazov podigao je dvanaest metara visoku zlatnu statuu samog sebe na vrhu spomenika u Ašhabadu, koja se rotirala kako bi pratila kretanje sunca.[38] Severnokorejski vođa, Kim Džong Un, naredio je da se jedan zvaničnik ministarstva prosvete pogubi protivavionskim topom – navodno zato što je zaspao na sastanku.[39] Deo titule koju je Idi Amin sam sebi nadenuo glasio je: „Gospodar svih zveri na zemlji i riba u moru, i osvajač Britanske imperije u Africi uopšte, a u Ugandi posebno".[40]

Na prvi pogled, ovi vladari deluju kao ludaci. I očigledno je da to nisu normalni ljudi. Često su narcisi; ponekad psihopate; a gotovo uvek nemilosrdni. Ali iznenađujuća istina glasi da je većina njih takođe i racionalna. Nisu oni

sišli s uma. Naprotiv, s obzirom na sistem u kojem deluju i informacije kojima raspolažu, strategije koje podrazumevaju mučenje, ubijanje i izgladnjivanje masa dok oni gomilaju bogatstvo u predsedničkoj palati sasvim su racionalne. To je način da prežive.

I tako je već hiljadama godina. Demokratija, onakva kakvom je danas poimamo, mlada je, dok je diktatura stara. Većina ljudi je, tokom čitave pisane istorije, patila pod vladavinom tirana. Godine 1800, niko na Zemlji nije živeo u istinskoj demokratiji. Surove i ugnjetačke vlasti nisu bile izuzetak, već pravilo. Bilo da je tiranin bio poglavica, vojvoda, kralj, car, biskup, sultan ili kolonijalni guverner – društva su bila tako organizovana. Ljudi su bili podanici, a tiranija se činila neizbežnom. Političke promene su uglavnom određivale ko će biti tiranin, a ne da li će ga uopšte biti.

Čak i u relativno novijoj istoriji, tirani su neprikosnoveno vladali. Krajem Drugog svetskog rata, više od 90 procenata država nisu bile demokratije.[41] Bilo je to i vreme kada ogromni delovi sveta nisu imali samoupravu, već su bili kolonije kojima se upravljalo izdaleka. Nakon toga, tokom Hladnog rata, obe strane su podržavale tirane ukoliko bi procenile da im je to u interesu. London je umešao prste u svrgavanje demokratski izabranog lidera u Iranu zarad šaha Pahlavija. Peking je održavao u životu režim Pol Pota dok je ovaj nastavljao da ubija. Zabrinute zbog domino efekta, Sjedinjene Države vodile su ratove u odbranu gnusnih diktatura u Koreji i Vijetnamu. Francuska vlada platila je krunisanje Žan-Bedela Bokase, centralnoafričkog diktatora koji se proglasio za cara, dok je njegov narod gladovao. Bokasa je možda bio despot, ali je bio njihov despot. Bilo je to 1977. godine.

Ipak, Hladni rat bio je i doba nacionalnog oslobođenja – u kojem su mnogi narodi, nekada kolonizovani, ponovo preuzimali kontrolu u svoje ruke. Ujedinjene nacije su prvobitno imale svega pedeset jednu članicu. Do sredine sedamdesetih godina, taj broj je dostigao 144. Danas ih ima 193.[42] Nažalost, to nije uvek vodilo slobodi ili demokratiji. Štaviše, studije pokazuju da je broj diktatura porastao u periodu između 1946. i sedamdesetih godina prošlog veka.[43] Za mnoge je nezavisnost značila samo zamenu strane sile domaćim tiraninom. A te strane sile bile su spremne da podrže lojalnog despota kako bi zadržale uticaj. Prijateljski nastrojen tiranin, često su rezonovali, bio im je korisniji od izabranog protivnika.

Nakon završetka Hladnog rata, demokratija je procvetala. Do 2012. godine, manje od 12 procenata država ostalo je u kategoriji zatvorenih autokratija – sistema u kojima građani nemaju baš nikakav izbor.[44] Neko vreme je čak delovalo kao da je model liberalne demokratije trijumfovao i postao nova normalnost. Zapadna društva iščekivala su ono što je Fransis Fukujama nazvao „Krajem istorije", konačni trijumf demokratije.[45]

Ali, naravno, tiranija nikada nije istinski nestala – samo ju je bilo lakše ignorisati. U dvadeset prvom veku, to je postalo nemoguće. Svet nije mogao da ignoriše Kim Džong Una – koji je raspolagao nuklearnim arsenalom sposobnim da zbriše čitave gradove jednim jedinim napadom – u trenutku kada je ispaljivao rakete preko Japana. Vladimir Putin destabilizovao je čitav jedan kontinent, čineći usput ratne zločine. Saudijski tirani poslali su odred smrti da rasparča novinara koji je radio za *Vašington post*. Režim u Ruandi u više navrata je progonio protivnike kako bi ih likvidirao.[46]

Nakon što je osigurao doživotnu poziciju na čelu Komunističke partije Kine, Si Đinping je poručio svojim generalima da treba da se „usude da se bore".[47]

To su, naravno, samo autokratije koje već postoje. U Evropi su, na primer, mnoge demokratije izložene neposrednoj opasnosti. Viktor Orban je 2014. godine izjavio da će od Mađarske napraviti „neliberalnu demokratiju" – što je u stvarnosti oblik autoritarizma. U Turskoj su Redžep Tajip Erdogan i njegovi saveznici suzili politički prostor do te mere da je opoziciji postalo sve teže da pobedi na izborima.

I mada su totalitarni lideri postali ređi, preostali svetski diktatori nastavljaju da progone sopstveni narod i protivnike. Bilo da je reč o osvajačkim ratovima ili pokušajima uništavanja čitavih kultura, pretnja od tiranije ostaje akutna. Ako ne razumemo kako tirani funkcionišu, ne možemo ih zauzdati kod kuće niti ograničiti njihovu pretnju u inostranstvu.

Tokom poslednje decenije, napisano je bezbroj novinskih članaka, tvitova i knjiga o odbrani liberalnih demokratija. Ništa od toga neće biti dovoljno. Bilo da se to dogodi iznenada, putem državnog udara, ili postepeno, razgradnjom ključnih institucija, neke demokratije će umreti. Kada se to desi, svi moramo znati šta sledi i kako se taj proces može preokrenuti.

To je osnovna svrha ove knjige: da pruži vodič kroz ograničenja despota, slabosti njihovih režima i načine na koje oni propadaju. Ali razumevanje nije dovoljno. Ova knjiga će takođe istražiti kako ih srušiti.

To može delovati kao idealizam. Naposletku, tiranija često izgleda neverovatno stabilno. Neki od najpoznatijih svetskih diktatora potvrđuju to stanovište: Moamer el Gadafi je, primera radi, vladao Libijom duže od četiri decenije, što je više nego dvostruko duže od perioda tokom kojeg je Angela Merkel bila nemačka kancelarka. Povrh toga, podaci

pokazuju da autokratski režimi mogu biti čak i dugovečniji od pojedinačnih lidera.[48] Da navedemo samo jedan primer, Severnom Korejom već duže od pola veka vladaju tri čoveka – otac, sin i unuk.

Međutim, ako se bolje zagledate, ubrzo ćete shvatiti da je autoritarna stabilnost najčešće samo privid. Većina nedemokratskih država ne liči na Gadafijevu Libiju. Umesto toga, one često više podsećaju na Kabilinu Demokratsku Republiku Kongo, gde nedostaje kontrola centralne vlasti i gde neprestano traju sukobi, ponekad i u obliku građanskog rata. Čak i Gadafijev tip tiranije samo deluje stabilno – ali to nije. Za razliku od demokratija, to su politički sistemi osmišljeni tako da gravitiraju oko jednog pojedinca ili uske grupe elita. To im može polaziti za rukom neko vreme, ali takvi sistemi nisu otporni. Kada nastupi šok i sistem se nađe pred izazovom, posledice mogu biti razorne, dovodeći do sukoba, gladovanja ili rata. U slučaju Libije, nakon rata protiv Gadafija usledio je rat između milicija koje su želele da ga zamene. Više od jedne decenije nakon što zlatni pištolj nije uspeo da ga spase, pucnjava još uvek nije utihnula.

Onaj amaterski pokušaj državnog udara koji se odigrao dok sam boravio u Demokratskoj Republici Kongo nije bio izuzetak. Većina pokušaja da se ukloni tiranin propada jer su moćnici pripravni. Ali neminovno, oni ipak padaju. Pitanje je, dakle, kako.

1

DIKTATOROVA TRAKA ZA TRČANJE

„Nikada neću biti poznat kao bivši predsednik Zaira."[1]

Mobutu Sese Seko, predsednik Zaira

Biti diktator isto je što i biti zatočen na traci za trčanje sa koje se nikada ne može sići.[2] Tirani mogu da trče i trče, ali najviše čemu se mogu nadati jeste da ostanu na nogama. Dozvole li da im nešto odvuče pažnju makar i na trenutak, mogu da izgube tlo pod nogama i gadno se povrede. Mnogi diktatori koji jednom padnu s trake nikada se više na nju ne popnu. A ne mogu ni bezbedno da siđu. U svetu tirana, pokušaj da se ostane na vlasti može se završiti loše, ali dobrovoljno odricanje od nje može biti još opasnije.

Ali ako je tako teško sići s te trake, zašto bi se iko uopšte i peo na nju?

To i nije nužno loše mesto, barem nakratko. Političari su svuda u svetu srazmerno imućni. Na primer, srednja vrednost imovine člana američkog Senata iznosila je 1,76 miliona dolara 2018. godine.[3] U demokratijama, pojedini bivši lideri mogu zaraditi milione od javnih nastupa i ugovora za knjige.

Boris Džonson (ili, preciznije rečeno, Aleksander Boris de Pfefel Džonson), primera radi, dobio je gotovo 250.000 funti za samo jedan govor održan u Singapuru nakon što je napustio Dauning strit.[4]

Međutim, demokratije imaju pravila koja sprečavaju političare da zavlače ruke u državnu kasu. Ma koliko demokratski lideri to možda želeli, velike su šanse da će biti razotkriveni ukoliko se upuste u korupciju, jer naspram sebe imaju istraživačke novinare, nezavisnu policiju i budno civilno društvo. Ako budu uhvaćeni, verovatno ih čekaju ozbiljne posledice, jer se sudije retko daju ubediti (ili potplatiti) da zažmure na jedno oko. Čim neki prekršaj izađe na videlo, opozicioni političari će dati sve od sebe da liderima što više zagorčaju život kako bi pobedili na narednim izborima. To nije savršen sistem, ali obično sprečava one najgore zloupotrebe.

Nasuprot tome, tirani deluju u okruženju koje više podseća na Divlji zapad. Pravila možda i postoje, ali se ne primenjuju, ili se primenjuju selektivno. Autokratije su mašine za bogaćenje. Neopterećeni ograničenjima koja sputavaju demokratske lidere, tirani imaju gotovo beskrajne mogućnosti za krađu.

Prestonici treba novi aerodrom? Tiranin može da dodeli ugovor svojoj snaji kako bi se osigurao da sve ostane u krugu porodice. Strana firma više ne želi nevolje sa poreskim vlastima? Neka plati „naknadu" da slučaj nestane. Da li je zaista važno ako sva naručena municija ne stigne do vojske? Možda se deo može „zagubiti" u transportu nakon što se na određeni inostrani bankovni račun uplati protivvrednost razlike. Državna kompanija treba da se privatizuje? Zašto je ne prodati lojalnom saradniku za 10 procenata njene stvarne vrednosti? Ruka ruku mije, a novac nikada ne prestaje da teče.

Kada se to radi efikasno, svi na vrhu zarađuju.

A sam tiranin? On se može obogatiti preko svake mere.

Turkmenistan je jedno od najzatvorenijih društava na svetu. To je jedna od najmanje posećenih zemalja na planeti, a njen narod je nekada bio neverovatno siromašan. Godine 1998, više od četvoro od desetoro Turkmena živelo je u ekstremnom siromaštvu – sa manje od 2,15 dolara dnevno.[5] Ali to ne znači da je Turkmenistan kao država siromašan. Daleko od toga. Prema podacima Svetske banke, „rezerve gasa u Turkmenistanu procenjuju se kao četvrte po veličini na svetu, što čini oko 10 procenata globalnih rezervi." „Pored pamuka i prirodnog gasa", navode analitičari Banke, „zemlja je bogata naftom, sumporom, jodom, solju, bentonitnim glinama, krečnjakom, gipsom i cementom – što su sve potencijalne sirovine za hemijsku i građevinsku industriju."[6]

Problem Turkmenistana nije ležao u nedostatku novca, već u tome što on nije stizao do onih kojima je bio potreban. Ipak, makar jedan Turkmen je uvek bogat: čovek na samom vrhu. Na prelasku u novi milenijum, taj čovek bio je Saparmurat Nijazov, diktator najpoznatiji po apsurdnom kultu ličnosti koji je izgradio nakon dolaska na vlast 1985. godine. Između ostalog, Nijazov je zabranio pušenje na javnim mestima nakon što je zbog operacije srca bio primoran da ostavi cigarete. Dodelio je sebi titulu „Turkmenbaši" (otac nacije), zabranio muškarcima da slušaju radio u automobilima i preimenovao mesece u godini po sebi i svojoj majci.[7]

Nijazov je takođe napisao knjigu pod naslovom *Ruhnama*. Spoj biografije, poezije i literature za samopomoć, ova knjiga tretirana je u suštini kao verski tekst. Svaki turkmenistanski đak morao je da je pročita. Državni službenici imali su obavezne časove proučavanja knjige svake sedmice.